

РОЗДІЛ I

Виховання, школа і педагогічна теорія в Україні з давніх часів по XV століття

1. Виховання молодого покоління на теренах України в дохристиянський період. Українська етнопедагогіка.
2. Виховання та освіта в Київській державі.
3. Пам'ятки педагогічної літератури Київської держави.
4. Шкільництво і педагогічна думка на українських землях у XIII-XV ст.

Література.

Питання для самоконтролю.

1. Виховання молодого покоління на теренах України в дохристиянський період. Українська етнопедагогіка

Понад 6 тисяч років тому праукраїнці створили унікальну землеробську цивілізацію під назвою Трипільська культура (епоха міді). Її відкрив у кінці XIX ст. видатний археолог Вікентій Хвойка, внаслідок археологічних розкопок у селах Халеп'я, Трипілья та інших населених пунктах Київщини й Черкащини. Трипільська культура поширилася також на інші регіони України, зокрема західне Поділля, про що свідчить відкриття першого і єдиного в світі підземного музею в печері «Вертеба» на Борщівщині. Археологи виявили залишки поселень, різноманітних дерев'яних і металевих предметів, глиняних виробів різної конфігурації господарського вжитку, прикраси, а також дитячі іграшки, які засвідчують турботу трипільців про їхнє виховання.

Праукраїнці, як і інші племена, в своєму розвитку пройшли певні періоди первісного розвитку, зокрема період родового ладу та його етапи материнського і батьківського роду. На етапі матриархату в умовах полігамної сім'ї, коли діти належали всьому родові, вони до 5-6 років виховувалися при матері. Після досягнення названого віку хлопців переводили у чоловічі житла, а дівчат — у жіночі, де вони виховувалися старшими братами і сестрами по матері. На етапі патріархату виникають найперші ще дуже недосконалі й примітивні виховні заклади, так звані будинки молоді.

Оскільки праукраїнці споконвіку були вправними землеробами, то діти з ранніх років залучалися до конкретних посильних видів землеробської праці під опікою дорослих. Це зумовило мету виховання, яка зводилася до вироблення в дітей трудових умінь, усталених способів поведінки, релігійності, ознайомлення з народними звичаями, обрядами, а також підготовки мужнього воїна — захисника рідної землі. Ідеологічною основою виховання юних поколінь була язичницька релігія, основою якої був культ природи, культ предків.

У процесі виховання використовувалися різні засоби впливу на дітей і насамперед етнопедагогіка, яка охоплювала колискові пісні, ігри, казки, легенди, приказки, прислів'я, загадки, хороводи тощо, тобто все те, що складає народні способи формування людської особистості, які містили корис-

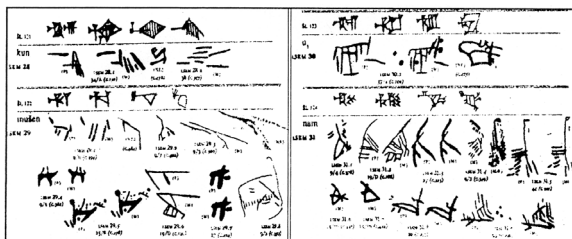
ні настанови, поради, застереження, норми і правила поведінки. У будинках молоді, які влаштовувалися окремо для хлопців і дівчат, найбільш умудрені досвідом й знаючі члени роду навчали підлітків певних прийомів землеробської праці, догляду за тваринами, рибальства, полювання, виготовлення найпростіших знарядь праці, одержі, посуду, зброї, військових дій, ознайомлювали їх з родовими традиціями, заповідями предків, моральними нормами, народними звичаями, обрядами, легендами, казками, іграми тощо. Після досягнення підлітком певного віку, набуття ним соціального досвіду, певних трудових умінь він проходив ритуал ініціації, тобто посвячення в повноцінні члени роду.

Писемність у її найпростіших, примітивних формах здавна існувала в праукраїнців. Свідченням цього є стародавнє піктографічне письмо з давнього язичницького святилища Кам'яної Могили.

Дослідниками знайдено чотири різновиди трипільських літер, які з часом поступово вдосконалювалися, від небагатьох примітивних зображень-малюнків до більшої їх кількості з чіткими обрисами букв. Оскільки існували абетки, то, очевидно, була можливість передачі з їхньою допомогою певної інформації між людьми, а також спосіб засвоєння грамоти окремими схильними до цього представниками молоді.

Про своєрідне письмо праукраїнців засвідчує болгарський письменник Чорноризець Храбр у своєму творі «Про письмена». Він зазначав, що одне з племен праукраїнців користувалося своєрідними «рисками і зарубками» для письма і рахунку. Археологи виявили дві посудини — чашу і збан, — на яких «рисками і зарубками» зображено хліборобський календар IV ст.

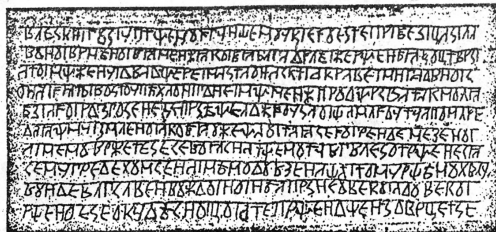
З IX ст. давні українці користувалися більш досконалим письмом,

1. Піктографічне письмо з Кам'яної Могили

А,Б,В,Г,Д,Є,Ж,З,И,І,К,Л,М,
Н,О,П,Р,С,Т,У,Ф,Х,Ц,Ч,Ш

2. Азбука Софійського собору

3. «Велесова книга», 16-та дощечка

1969 році. Вона включає 27 літер, з них 23 — грецькі та 4 (Б, Ж, Ш, Щ) — слов'янські. Але цим письмом, як свідчить літописець, користувалися лише окремі знаючі люди, основна їх маса перебувала в «мороці безпросвітної темряви». Ним написано «Велесову книгу», а також договори з греками руських князів — Олега (907 і 911 pp.), Ігоря (944-945 pp.), Святослава (972 p.).

«Велесова книга» написана в IX ст. з приходом в Русь Аскольда і Рюрика. Це перший дохристиянський літопис, що відтворює наступність і єдність багатьох поколінь нашого народу від Богумира (XII ст. до н.е.) до Діра (IX ст. н.е.). Текст «Велесової книги» написаний давнім українським письмом, зображений на дерев'яних (дубових) дощечках способом випалювання. Він сповіщає про життя праукраїнців, міжплемінні взаємини, види господарської діяльності, високу духовність та інші чинники, що підтверджують автохтонність українського народу, високий рівень прадавньої цивілізації, заснованої нашими пращурами.

Оскільки був дохристиянський першоукраїнський літопис «Велесова книга», то існувала й відповідна писемність, а існування писемності зумовлює необхідність її вивчення, що спонукає до думки про те, що повинні були б мати місце навчальні заклади, де б найбільш обдаровані діти засвоювали початки грамотності.

У зв'язку з існуванням на Русі більш досконалого звуко-буквенного письма відкривалися у більшій кількості язичницькі елементарні навчальні заклади (школи грамоти), в яких навчалися лише ті з хлопців, які бажали і могли успішно засвоювати початкову грамоту.

про що засвідчував літописець: «Ще в літо від народження Христового 790-е Русь наша почала писання і книги мати і діяння свої записувати». Азбуку цього письма виявив археолог С.О. Висоцький на стіні Софійського собору в

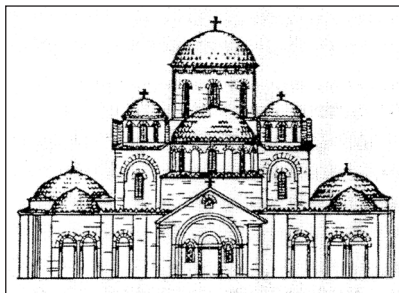
2. Виховання та освіта в Київській державі

4. Князь Володимир

У другій половині IX ст. (882 р.) окремі князівства об'єдналися в єдину державу — Київську Русь. У «Повісті временних літ» Нестор-літописець засвідчував, що князь Володимир Святославич після успішного взяття штурмом міста Корсуня (сучасний Севастополь) уклав мирний договір з Візантією, одружився з сестрою візантійського імператора Анною і закріпив це все офіційним й повсюдним запровадженням християнської релігії, замінивши нею існуючу язичницьку (988 р.). Офіційне прийняття християнства на Русі відіграло історично прогресивну роль, незважаючи на те, що чимало вироблених віками народних традицій, звичаїв, обрядів, пов'язаних з язичницькими віруваннями, насильно знищувалися чи суттєво перебудовувалися. Однак запровадження християнської релігії зближувало Київську Русь з Візантією, яка була спадкоємницею високої грецької культурної античності. Воно активно сприяло розвитку на Русі культури, освіти, літератури, мистецтва. Оскільки християнство — релігія писемна, книжна, то її поширення й утвердження вимагало освічених людей: священників, проповідників, перекладачів, переписувачів книг тощо. На думку М. Грушевського, християнська «церква без освіти, а значить без школи — безсила». Тому офіційно було запроваджено більш досконалу азбуку «кирилицю», замість існуючої «глаголиці», яку створили видатні болгарські просвітники Кирило і Мефодій у 863 році. Це суттєво вплинуло на позитивний розвиток шкільної справи в Київській державі.

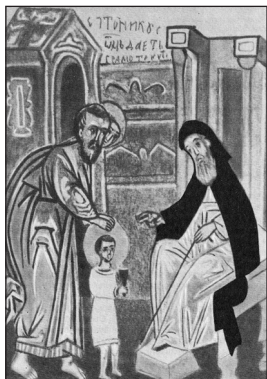
Поряд з існуючими навчальними закладами елементарної грамоти створюються нові «будинки книжного вчення», які з XI ст. іменувалися училищами. Термін грецького походження

5. Десятинна церква в Києві

«школа» ввійшов у широкий вжиток у XIV ст. Першу датовану в літописі «Повість врем'яних літ» під 988 роком школу «книжного вчення» відкрив князь Володимир Святославич при Десятинній церкві в Києві понад тисячу років тому. Нестор-літописець писав, що «Володимир пославши почав він забирати в нарочитої чаді дітей і віддавати їх на навчання книжне; матері ж дітей цих... плакали по них, як по померлих».*

З часом школи «книжного вчення» відкривалися, окрім Києва, і в інших містах Київської держави, зокрема в Новгороді Ярославом Мудрим. У тому ж літописі під 1028 роком засвідчено, що «Ярослав прийшов до Новгорода і зібрав у старост і попів 300 дітей для навчання книжного».** Літопис засвідчував, що школи відкривалися не лише для хлопців, але й для дівчат. Так, княжна Анна (дочка Всеволода Ярославича) заснувала при Андріївському монастирі в Києві школу для дівчат (1086 р.), де вчили їх читати, писати, співати, шити та іншим корисним ремеслам. Ця школа була першою школою для дівчат не лише в Київській державі, але й у всій середньовічній Європі, якою княжна Анна успішно керувала впродовж 26 років. У школі для дівчат, яку відкрила княгиня Єфросинія в Полоцьку, навчали їх, окрім читання, письма, співу, шиття та інших жіночих ремесел, ще мало розмовляти, а більше міркувати. Літописець засвідчував, що було засновано багато училищ книжних у всіх 60 містах Київської держави.

6. Прийом учня
в нижчу школу

Школи були кількох типів: нижчі, тобто школи грамоти, які готували нижче духовенство, та школи книжного вчення підвищеного типу, в яких готувалося вище духовенство; школи при монастирях для підготовки грамотних ченців; міські школи домашнього навчання для дітей ремісників та купців; придворна школа вищого типу при Києво-Софійському соборі.

Навчання у них здійснювалося давньоукраїнською мовою. Учителями працювали духовні особи, єдиний освічений стан того

* Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За ред. С.А. Литвинова. — К.: Рад. школа, 1961. — С.9.

** Там само.

часу. Зміст навчання в нижчих школах складали предмети: читання, письмо, спів, рідше лічба, бо була важка. Для навчання читання і заучування напам'ять використовувалися релігійні книги: «Псалтир» — збірник релігійних пісень-псалмів; «Часослов» — збірник щоденних молитв і обрядів, що здійснюються віруючими в різні години дня; «Апостол» — збірник діянь апостольських.

7. Школа книжного вчення

У школах мала місце індивідуально-групова організація навчання, тобто в школі вчилася невеличка група дітей різного віку та різного року навчання. Тому вчитель працював індивідуально з тим чи іншим учнем, який виконував свої окремі завдання, йшов своїм навчальним темпом. Той чи інший учень навчався в школі доти, поки не засвоїть предмети, які вивчалися. Здібніші діти закінчували навчання, як свідчить літописець, «навіть до року». Група дітей, що вчилася в школі, іменувалася учнівською дружиною.

Методичні основи процесу навчання були не розроблені, перебували в зачатковій формі. Практикувалися в початкуючому вигляді методи: «протолкування» — пояснення під час читання окремих місць тексту книги; «часте прослушування» — кількаразове повторення одного і того ж матеріалу для кращого розуміння і запам'ятовування.

Виховання школярів було насамперед релігійним та патріотичним. Тексти для читання, письма та вивчення напам'ять підбиралися для учнів з релігійних рукописних книг — молитви, псалми, життєписи святих, — а також з рукописів світського характеру — літописів. Школярі переписували і запам'ятовували книжні тексти, які містили, наприклад, такі вислови: «Не осоромимо землі руської, а поляжемо кістьми, а якщо втечемо, то вкриємо себе ганьбою», — говорив князь дружинникам, які відповідали: «Де твоя голова ляже, там і ми свої голови покладемо». «Печеніг — ворог русича». «Та краще на своїй землі кістьми лягти, ніж на чужій славним бути» тощо.

За свідченням літописця, учителі повинні сумлінно й ґрунтовно вчити учнів, гуманно й чуйно ставитися до них з урахуванням віку:

«Вчити юних дітей словесам книжного розуму і зачялу премудрості, страху Божого не озлобленістю, не жорстокістю, не гнівом, але радісним страхом і любовним обичаєм, і солодким привчанням, і ласкавим розмірковуванням згідно з силами кожного». Нечасто вчителі застосовували тілесні покарання за неуспіх у навчанні та погану поведінку, а в більшості використовували спосіб залякування їх сатаною, пеклом тощо.

У школах книжного вчення навчалися ті представники молоді, які вже володіли грамотою та мали бажання і нахил до навчання. Зміст навчання у них складали здебільшого релігійні дисципліни, засвоєння творів знаних богословів, насамперед Івана Дамаскіна. Виховання учнів здійснювалося в дусі церковної педагогіки, формування у них таких духовних цінностей, як смирення, терпіння у поєднанні з цінностями патріотичними, державницькими, інтелектуальними, насичення учнів «книжною премудрістю». Освітній рівень учня залежав від якості підготовленості вчителів, їх матеріальної зацікавленості. Школи книжного вчення, як заклади державні, мали від князя «урок» з його прибутків, тобто певне фінансування, і перебували під наглядом духовенства. Літописець Никон писав, що в школах книжного вчення підготовлено багато любомудрих філософів.

8. Ярослав Мудрий

Школи домашнього навчання відкривалися для обслуговування переважно ремісничого і купецького населення міст. Хоча вони заохочувалися державою, але були приватними.

Після цілковитого розгрому печенігів під Києвом Ярослав Мудрий на місці перемоги побудував величний Софійський собор (1037 р.), який зберігся до наших днів. При соборі він заснував школу книжного вчення, яка продовжила кращі традиції школи, заснованої князем Володимиром Великим при Десятинній церкві. При соборі святої Софії створено книгописну майстерню, згуртовано чимало вправних перекладачів

9. Софійський собор в Києві

та переписувачів книг. Зі створених ними рукописів засновано першу на Русі бібліотеку, яка налічувала понад 950 томів. З її фонду до наших днів дійшло всього 4 книги: «Остромирове євангеліє», «Реймське євангеліє», «Ізборник» (1073), «Ізборник» (1076).

Ярослав Мудрий — високоосвічена людина, видатний просвітник України. За його участю відкрито школи книжного вчення в Галичі, Нов-

городі, Смоленську, Турові, Володимирі. Нестор-літописець у «Повісті врем'яних літ» писав, що Ярослав Мудрий «книги дуже любив, і читав їх вдень і вночі». Особливу увагу приділяв тому, щоб «збільшувати всюди число храмів, ...поширювати книги й освіту...». Він «засівав книжними словами серця віруючих людей».*

У школу при соборі святої Софії приймалася на навчання обдарована молодь на основі співбесід з педагогами. Навчальних планів та програм ще не було. Певна послідовність у вивченні предметів ґрунтувалася на традиції чи на основі співвідношення окремих дисциплін. Зміст навчання складали такі науки, як: грамати́ка, ритори́ка, діалекти́ка (тріві́ум), а також астрономія, арифметика, правозна́вство тощо. У цій школі набували освіти діти князя, бояр, духовенства, майбутні посадники, перекладачі, переписувачі книг, упорядники збірників, історики-літописці, вищі церковні чини, зокрема майбутній митрополит Іларіон, посадники Ратибор, Остромир, упорядники «Руської правди» Коснячка, Перенег, Никифор Киянин та ін.

У своєму розвитку школа досягла рівня вищого навчального закладу, стала взірцевою й набула певного міжнародного значення. У ній вчилися навіть претенденти на корони європейських монархів, зокрема королевичі англійські Едуард і Едвін, угорські Андраш і Левенте, Данії Герман, польський Бистрим, Швеції Інге, норвезькі Гаральд і Олаф тощо. Київський митрополит Іларіон у творі «Слово про закон і благодать»

* Українська педагогіка в персоналіях: У 2-х кн. — Кн. 1 / За ред О.В. Сухо-млинської. — К.: Либідь. 2005. — С. 12.

свідчив, що в школі при церкві святої Софії підготовлено чимало освічених людей, які «наситилися з надлишком книжними солодощами». Серед викладачів її були освічені візантійці. Тому М. Грушевський назвав Києво-Софійську школу «першою українською академією».

У період князювання Я. Мудрого остаточно утвердилася християнська релігія, засновано Київську митрополію (1039), що підпорядковувалася Константинопольському патріархові. Першим митрополитом був київський священик Іларіон. Окрім церков, храмів, соборів, засновувались монастирі, зокрема Києво-Печерський, які ставали осередками освіти. Було запроваджено Студитський Статут, розроблений візантійським богословом Федором Студитом (798 р.), який вимагав навчання ченців грамоти. Вони вивчали читання, письмо, лічбу, спів, малювання, мозаїчну справу, медицину, основи релігії та інших наук. Особливо добре налагоджена освітня справа була в Києво-Печерському монастирі. Ченці сумлінно опановували грамоту, ретельно вивчали релігійні дисципліни. Свідченням цього був випадок з ченцем Данилом, який у пориві ретельності вивчив напам'ять Біблію.

Школи різних типів — елементарні, книжного вчення, домашнього навчання, монастирські, двірцева — активно сприяли піднесенню рівня грамотності й освіченості населення Київської держави. Набували поширення наукові праці з правознавства, історії, географії, філософії, богослов'я. У великій пошані були книги — невичерпні джерела мудрості. Нестор-літописець вмістив у «Повісті врем'яних літ» своєрідний гімн книзі та книжній мудрості. «Великою бо буває користь від навчання книжного; книги наставляють і навчають нас... Це — ріки, що напоюють всесвіт, це — джерела мудрості, адже в книгах невимірна глибина: ними ми втішаємось в журбі... Якщо старанно пошукати в книжках мудрості, то знайдеш велику користь для душі своєї».*

Серед освічених людей Київської держави були не лише представники чоловічої статі, але й жінки, насамперед дочки Я. Мудрого. Освіченість його дочок була відома в західноєвропейських країнах. Дочка Анна Ярославна вийшла заміж за французького короля Генріха I, який був неписьменним. Вона привезла з собою в французьке місто Реймс як придане рукописні книги, зокрема Євангеліє, яке одержало назву «Реймське євангеліє». Воно стало національною святинією Франції, бо на ньому присягали французькі

* Там само. — С.12.